

УДК 37.013.42:173.7:178.1

Тамара Ковальчук,
старший викладач
НУБіП України

Бібліотека як координатор у вирішенні проблеми щодо запобігання насиллю у неблагополучних сім'ях

Висвітлено роль бібліотеки у вирішенні проблем щодо соціально-педагогічної роботи з неблагополучними сім'ями, охарактеризовано існуючі підходи в їхньому розв'язанні на прикладі Центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді охарактеризовані ті з них, які дали найкращий ефект.

Ключові слова: неблагополучна сім'я, соціалізація, девіантна поведінка, центр соціальних служб, бібліотека.

Бібліотека як культурно-освітній і науково-інформаційний заклад, який збирає і зберігає друковані й рукописні матеріали, організовує громадське користування літературою й провадить довідково-бібліографічну роботу [1], може допомогти родині у вирішенні багатьох сімейних проблем, у тому числі й такої, як запобігання насиллю у неблагополучних сім'ях. Саме висвітлення ролі бібліотеки як координатора діяльності у цій царині й стало предметом дослідження цієї публікації, метою — висвітлення форм і методів, застосованих її співробітниками для вирішення проблем щодо запобігання насиллю у неблагополучних сім'ях.

Родина є моделлю суспільства на конкретному історичному етапі розвитку, відображає його моральні та духовні особливості. До того ж, вона на сучасному етапі опинилася у доволі скрутному становищі. Перехід до ринкових відносин негативно позначився на життєдіяльності сучасної сім'ї, зокрема, на її матеріально-економічному становищі, житлово-побутових умовах, що згубно вплинуло на морально-психологічний клімат у сім'ї, організацію вільного часу, спричинило ряд проблем.

Сучасне українське суспільство, на жаль, продовжує втрачати ті цінності, норми та ідеали, які традиційно були в основі сім'ї, що призвело до розриву між батьками і дітьми, різкого зниження психологічного здоров'я українського суспільства. У зв'язку зі зміною сімейних цінностей, перше місце займають щоденні потреби і цінності, пов'язані з проблемами так званого низького рівня (харчуванням, одягом), а життєдіяльність сім'ї зводиться до елементарного фізичного виживання.

Зберегти цінності та ідеали, нагромаджені людством упродовж тисячоліть, допомагають книгозбірні. Національна, обласні, міські, районні бібліотеки для дітей та юнацтва набули позитивного досвіду щодо пропаганди кращих сімейних традицій, що склалися в українському суспільстві, застосовуючи різні форми: вечори запитань і відповідей, огляд літератури на цю тематику, літературні вікторини тощо. Значення цих бібліотечних заходів набувають особливої актуальності в умовах, коли, незважаючи на досягнення певних позитивних змін у вихованні дітей в Україні, спостерігається зростання злочинності серед неповнолітніх, зниження віку, коли діти стають правопорушниками, кримінальними злочинцями, відмовлення батьків від дітей тощо. Йдеться про так звані неблагополучні сім'ї.

Проблеми неблагополучних родин актуальні для українського суспільства, тому сімейна проблематика досить ши-

роко представлена як у соціологічних (С. Голод, В. Зацепін, М. Мацьківський, А. Харчев, Д. Чечот та ін.), педагогічних (Ю. Василькова, З. Зайцева, І. Трубавіна, І. Зверева), так і психологічних (М. Алексєєва, Т. Буленко, Т. Говорун, С. Дворяк, Є. Ейдемиллер, З. Кисарчук, Г. Кочарян, А. Кочарян, Б. Херсонський, В. Юстицький та ін.) дослідженнях. Наприклад, питанням значення сім'ї в соціалізації особистості та особливостям соціально-педагогічної роботи з різними типами сімей приділяють увагу сучасні вчені З. Зайцева, А. Капська, Л. Коваль, І. Зверева, С. Хлебик, Н. Сейко, І. Трубавіна та ін. Наші бібліотеки можуть надати широкий спектр наукових досліджень у цій царині знань. Однак, це пасивна форма роботи. Потрібні активні, адже, як свідчить аналіз, категорія населення, проблеми якої розглядаються у цій публікації, нечасті гості у бібліотеках. На нашу думку, варто повернутись до тих форм діяльності, які добре зарекомендували себе у минулому, спілкування у робітничих, шкільних колективах, у професійно-технічних училищах. У фондах книгарень чимало літератури на правову тематику, зокрема розглядаються й такі аспекти, як відповідальність за насилля. А обізнаність у цих питаннях може у низці випадків і запобігти правопорушенням.

Аналізована проблема вимагає розв'язання, оскільки сім'я — це ще й первинний колектив, який забезпечує соціалізацію дитини, її самореалізацію, захищає від негараздів, що існують в суспільстві, сприяє формуванню особистості з усталеною поведінкою. Кожна сім'я створює власну міжкультуру на основі загальносімейних цінностей, традицій, звичаїв, норм, правил поведінки. Тому тут постає проблема виховання на власному прикладі в неблагополучних родині, адже неповнолітні схильні брати за взірць спосіб життя й поведінку, яку вони спостерігають вдома. До того ж, серед низки проблем у неблагополучних сім'ях гостро постає аспект насилля, який, безумовно, є досить гострим для України, як і для багатьох інших країн світу. Про міжнародну увагу до проблеми насильства в сім'ї свідчать обговорення і прийняття рішень на конгресах ООН із питань жінок, Всесвітньою асамблею з проблем старіння, а також ухвалення Всесвітньої програми дій стосовно інвалідів і Конвенції про права дитини. Насильство в сім'ї, за офіційними даними, — досить розповсюджене явище в Україні. Статистика показує, що 30—40% всіх насильницьких злочинів відбуваються саме в родині. За свідченнями дітей, із жорстокістю вони зустрічаються вперше у власній сім'ї. Майже в кожній другій відбувається насильство над дітьми. Якщо врахува-

ти всі погрози, залякування, побиття, то практично кожна дитина хоч один раз зіштовхувалася з проявами жорстокості, тиску або насильства зі сторони своїх батьків, сестер чи братів. Сімейне насильство породжує два аспекти наслідків цього явища: нанесення шкоди жертві зокрема і суспільству в цілому. Діти, які пережили будь-який вид насильства, відчувають труднощі у соціалізації, взаємостосунках із дорослими, у спілкуванні з ровесниками. Вирішення своїх проблем малолітні жертви насильства часто знаходять у кримінальному, асоціальному середовищі.

Згідно з матеріалами доповіді Кабінету Міністрів України Верховній Раді "Про становище молоді в Україні", "... кожного дня підлітки скоюють понад 100 злочинів: одне вбивство або тяжке пошкодження, два-три розбійних напади, вісім пограбувань, двадцять шість крадіжок державного, сорок п'ять — особистого майна громадян (із них шістьнадцять квартирних крадіжок) — і майже щодня вчиняють звалтування". Така ситуація не може не викликати занепокоєння.

Сімейне насилля — це форма деструктивної соціальної взаємодії в родині, що відображає її загальне неблагополуччя і порушення в ціннісно-нормативній сфері індивідів, а отже, чинник соціального ризику, що спричиняє поглиблення соціально-психологічної та моральної відчуженості, взаємну недовіру і ворожість стосовно інших членів сім'ї, брутальність і жорстокість у спілкуванні. Коли виникають проблеми, люди втрачають контроль над собою і для досягнення життєвих цілей використовують жорстокі методи, серед яких домінує фізичне, психологічне, економічне, сексуальне насильство.

Ознаками фізичного насильства можуть бути: синці або поламани кістки, відбитки предметів, порізи, яким немає пояснень, боязнь дорослих, особливо батьків, агресія, боязнь фізичного контакту, такого як рукостискання, обійми, будь-якого дотику.

Таємність, надмірна зацікавленість чи обізнаність у сексуальній темі та предметах, що з нею пов'язані, надмірний прояв уваги до всього, що пов'язане з сексуальною темою, побоювання певної людини чи члена сім'ї, надмірна піддатливість, агресія, біль при сечовипусканні, ускладнення при ходінні чи сидінні, нетримання сечі, анальний чи вагінальний свербіж, висипи, синці, кровотечі, біль — все це може бути ознаками сексуального насильства.

Результатами емоційного насильства є відставання (у порівнянні з однолітками) у фізичному та соціальному розвитку, порушення мови, сну, прийому їжі, систематичне повторювання дій, зокрема, — розкачування, смоктання пальців, кусання, відсутність зосередження та уваги, відсутність інтересу чи емоцій, депресія або віддаленість, агресія.

Економічне насильство в сім'ї — це навмисні дії одної людини щодо іншої, спрямовані на те, щоб позбавити постраждалого житла, їжі, одягу та іншого майна або коштів, на які він має законне право. Такі дії можуть заподіяти шкоду фізичному чи психічному здоров'ю або навіть призвести до смерті постраждалого.

Небезпечність проблеми насилля та жорстокості полягає в тому, що їхні прояви не лише руйнують гармонію і злагоду між людьми, а й виступають однією з передумов злочинності в суспільстві загалом. Ця проблема ще небезпечна й тим, що від неї страждають діти не лише від насильства щодо них самих, а й спостерігаючи за насильством у своїй сім'ї, громадськості, а в майбутньому — переносять цей негативний досвід у власне життя.

Відхилення від соціально адекватної поведінки виявляється вже в підлітковому віці. Діти з зазначеної категорії родин переважно сприймаються як важковиховувані, соціально запущені. Дослідження свідчать, що 90—97% правопорушників — вихідці з неблагополучних родин. Для вияв-

лення рівня якості соціалізаційних процесів неповнолітніх у соціально неблагополучних сім'ях, а також виявлення механізму формування у неповнолітніх соціальної поведінки, дослідження механізму сімейної соціалізації неповнолітніх у неблагополучних родинах, а саме формування у них соціальної поведінки, було проведено опитування серед дітей — вихідців з неблагополучних сімей. Для цього нами була складена анкета "Виявлення рівня соціалізації неповнолітніх у соціально-неблагополучних сім'ях". Тест на виявлення рівня соціалізації неповнолітніх у соціально-неблагополучних сім'ях показав такі результати (див. табл.):

Таблиця

Критерії	Категорії	Кількість неповнолітніх
0-4 б	абсолютно не соціалізовані	14
5-8 б	не соціалізовані	57
9-13 б	швидше не соціалізовані	24
14-18 б	перехідна ланка	2
19-23 б	швидше соціалізовані	1
24-28 б	соціалізовані	2
29-33 б	абсолютно соціалізовані	0
Всього		100

Отже, ми бачимо, що абсолютно не соціалізованих дітей із 100 — 14 (14%), не соціалізованих — 57 неповнолітніх (57%), тобто більше половини опитуваних; 24 особи є швидше не соціалізованими (24%); 2 неповнолітніх знаходяться на перехідній ланці (2%) між швидше не соціалізованими і швидше соціалізованими. Один неповнолітній (1%) належить до категорії швидше соціалізованих, а 2 неповнолітніх (2%) є соціалізованими в суспільстві, в якому вони знаходяться. Абсолютно соціалізованих неповнолітніх виявлено не було, а це є показником того, що процес засвоєння індивідом знань, досвіду, норм і цінностей, установок, взірців поведінки досить складний; включання особистості до системи соціальних зв'язків, її становлення і життєдіяльності в суспільстві загальмовані; один з механізмів входження особистості в соціальні інститути, зокрема в школу, і досягнення зрілості знаходиться на найнижчому рівні або повністю відсутній.

Дослідження показало, що сімейні відносини мають значний вплив на соціалізаційний процес у підлітковому віці. В умовах затяжних конфліктів в сім'ї морально-вольова сфера дитини травмується. У таких родинах було виявлено незначну кількість неповнолітніх з позитивно спрямованою і відносно позитивною адаптацією у суспільстві. У більшості підлітків у сім'ях з дезорганізованими стосунками зафіксовано почуття страху, відсутність навиків культури спілкування, спостерігається озлобленість, суперечність інтересів, відсутність прагнення до навчання та активного шкільного життя, суспільної діяльності. Неблагополучна родина негативно впливає на пізнавальну діяльність, мовний розвиток дитини. Відповідно діти, виховані в неблагополучних сім'ях, виявляються погано підготовленими до життя.

Певною мірою заповнити цю прогалину намагаються дитячі бібліотеки, які проводять цілий ряд виховних заходів, спрямованих на зміцнення і покращення стосунків у сім'ї ("Тато, мама і я — дружна сім'я", "День матері", "Всією сім'єю до лісу і парку...", "Родинні цінності", "Наші сімейні традиції" тощо), на виховання здорового способу життя ("Алкоголь. Давайте виберемо здоровий спосіб життя!", "Скажемо азартним іграм: "Ні!", "Історичні аспекти поширення куріння в Україні" тощо). Проте постій-

ні конфлікти між батьками стають причиною дитячої агресивності, конфліктності, емоційного дискомфорту (тривожність, незадоволеність спілкуванням з однолітками). Таким чином, патологія сімейних стосунків проєкує надзвичайно широкий спектр аномалій дитячої поведінки.

Аналіз проблеми дослідження свідчить про те, що стосунки у родині — сильний специфічний виховний фактор. Відхилення у поведінці неповнолітніх значно провокуються несприятливими соціально-психологічними умовами батьківської сім'ї. Соціально-педагогічні наслідки насильства дуже негативні: розвиваються страхи, знижується самооцінка, самоповага, почуття меншовартості тощо [4; 5]. Так, емпіричне дослідження, яке було проведене на базі Гребінківського центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді методом соціального інспектування, показало, що саме малозабезпеченість родини досить часто спричиняє численні проблеми, зокрема й насилля, але професійне втручання соціальних працівників, педагогів може поліпшити стан сім'ї. Як показує досвід, здобутий співробітниками цієї та аналогічних установ, у дітей із неблагополучних сімей виникають проблеми при спілкуванні з однолітками (відчувають себе неповноцінними та не вартими спілкування з іншими, мають низьку самооцінку, відчувають сором і розгублення, якщо їм здається, що вони не виправдовують очікування однолітків, гостро реагують на сприйняття їх однолітками); намагаються контролювати та експлуатувати ровесників, командувати ними або залякувати. У таких дітей можуть виникати труднощі у навчанні, їх лякає шкільне середовище, в якому необхідно дотримуватися численних правил, вони нерідко не здатні сконцентруватися на виконанні завдань, для них характерні часті емоційні сплески, нездатність спокійно працювати на уроках. Вони схильні до асоціальних проявів — б'ють інших дітей, вживають ненормативну лексику, псують речі, говорять неправду, крадуть тощо [2; 3].

В умовах, коли рівень життя людей падає і дуже багато сімей потрапляють у кризові ситуації, робота соціальних служб повинна бути налагодженою та продуктивною, особливо з неблагополучними сім'ями, де є насилля, адже діти, які постраждали від будь-якого його виду, як правило, у подальшому можуть мати такі проблеми: відсутність здібностей до навчання, небажання ходити до школи, схильність до скоєння злочинів, жорстоке поводження тощо. Тому соціальним працівникам надзвичайно важливо вміти розпізнавати ознаки насильства над дітьми та розуміти їх поведінку, спричинену цим; постійно поповнювати свої знання про особливості дитячого розвитку та характерні для кожного віку дитини риси поведінки. А ці знання можна підчерпнути із спеціальної літератури. Звичайно, зважаючи на скрутне матеріальне становище, не всі зможуть укомплектувати необхідними виданнями домашню бібліотеку. Значній частині соціальних працівників доводиться користуватися послугами книгозбірень за місцем роботи чи проживання. Їхні співробітники надають потрібну допомогу: підкажуть, як знайти потрібну книгу за каталогом — традиційним чи електронним, ознайомлять з новими надходженнями потрібної тематики тощо. Запобігання асоціальним явищам, у тому числі й насильству у родині, проблема комплексна, тому потребує комплексного підходу. Одним з дієвих механізмів цього комплексу — бібліотека, можливість якої соціальні працівники та педагоги, відповідні установи, центри соціальних служб для дітей, сім'ї та молоді намагаються використати сповна.

Діти теж мають свої потреби, компенсація потреб впливає на поведінку дитини; "хороша поведінка" і "погана поведінка" — це визначення, що властиві батькам; діти не поводяться погано, вони поводяться відповідно до своїх потреб; поведінку дитини варто сприймати об'єктивно, якщо

вона не влаштовує батьків, не сприймається ними, їм на допомогу приходить соціальний працівник, який має націлювати їх на її зміну без завдання дитині фізичної чи моральної шкоди. Більш доцільним, як показує практика, є зміна оточення дитини, ніж її поведінки. У соціальних педагогів чимало засобів щодо профілактики насилля над дитиною у сім'ї. Досвід, набутий педагогами та іншими категоріями вихователів підростаючого покоління відображені у літературі, яку працівники бібліотек доносять до читача. Варто зазначити й таке: бібліотекарі, соціальні працівники і педагоги досить часто поєднують заходи у роботі щодо попередження такого соціального зла, як насильство у сім'ї.

Висновки:

1. Сім'я є найменшим осередком суспільства, репрезентує суспільство в цілому, є його мініатюрним зображенням.
2. У сім'ї здійснюється соціалізація людини. Досвід особистості, який вона набуває в родині, визначає її індивідуальну поведінку, створює внутрішню конструкцію реальності, на основі якої людина сприймає навколишнє середовище і діє в ньому.
3. Діти, які постраждали від будь-якого виду насильства, як правило, у подальшому можуть мати такі проблеми: відсутність здібностей до навчання, небажання ходити до школи, схильність до скоєння злочинів тощо.
4. Діти, виховані в неблагополучній сім'ї, виявляються погано підготовленими до життя.
5. Оскільки соціальний педагог є посередником між сім'єю, державою, громадськими організаціями та законодавчими органами, то його діяльність потрібно спрямовувати на допомогу у створенні й поліпшенні умов життєдіяльності сім'ї, можливостей її самореалізації, на захист її прав та інтересів. У цьому сім'ї, громадським організаціям, суспільству (його інформуванню) допомагають бібліотеки, сповна використовуючи надані їм можливості: добір спеціальної літератури для соціальних педагогів і працівників, залучення їх до заходів, організованих книгозбірнями, участь їхніх працівників у заходах, які проводять соціальні педагоги та працівники, спільно працюючи над вирішенням такої актуальної проблеми, як запобігання насилля у неблагополучних сім'ях.

Список використаної літератури

1. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / С. У. Гончаренко. — К.: Либідь, 1997. — 376 с.
2. Трубавіна І. М. Соціальна робота з неблагополучними сім'ями / І. М. Трубавіна. — К.: ДЦССМ, 2002. — 94 с.
3. Соціальна робота з неблагополучними сім'ями: [навч. посіб.] / І. М. Трубавіна. — К.: ДЦССМ, 2003. — 132 с.
4. Махмадамінова Г. А. Соціалізація неповнолітніх у соціально неблагополучних сім'ях: дис. ... канд. соціол. наук / Махмадамінова Гульнар Адилівна; НАН України, Ін-т соціології. — К., 2006. — 181 с.
5. Максимова Н. Ю. Соціально-психологічні аспекти проблем насильства / Н. Ю. Максимова, К. Л. Мілютіна; Комітет сприяння захисту прав дитини. — К.: Віпол, 2003. — 343 с.

Освещена роль библиотеки в решении проблем по социально-педагогической работе с неблагополучными семьями, охарактеризованы существующие подходы в их решении на примере Центра социальных служб для семьи, детей и молодежи, охарактеризованы те из них, которые дали наилучший эффект.

The article is devoted to the role of libraries in meeting the challenges of socio-pedagogical work with disadvantaged families. The current approaches to their solution by the example of the Center of social services for family, children and youth are described. The approaches with the best effect are characterized.

Надійшла у редакцію 18 квітня 2011 року